

“שאון גלי נעורים”: על התבגרות ומתבגרים בחברה היהודית בארצות האסלאם בימי הביניים

הספרות הנורמטיבית שכתבו יהודים בארצות האסלאם בימי הביניים הכירה בקיומו של שלב גבולי בין ילדות לבגרות, אך הוא נתפש כטפל ואף מסוכן. מגמת החקיקה ההלכתית הייתה לפקח על המעבר הרגיש בין ילדות לבגרות ולשלב את הצעיר בעילות בחיי החברה הבוגרת. בידיה של החברה היהודית היו הכלים המתאימים ליישום גישה זו: חניכות מסחרית אפשרה את שילובו של הנער בעשייה הכלכלית תוך ליווי מבוקר של המשפחה; בית המדרש ונישואים מוקדמים אפשרו חִבְרוּת (סוציאליזציה) מושכל של צעירים. למרות כל אלה, טוענת מרים פרנקל, נוכחות המתבגרים הורגשה היטב בחברה – גם במעשי בריונות ופריקת עול – והם חוו את חוויית ההתבגרות באותה עוצמה שאופיינית לבני גילם בכל הדורות.

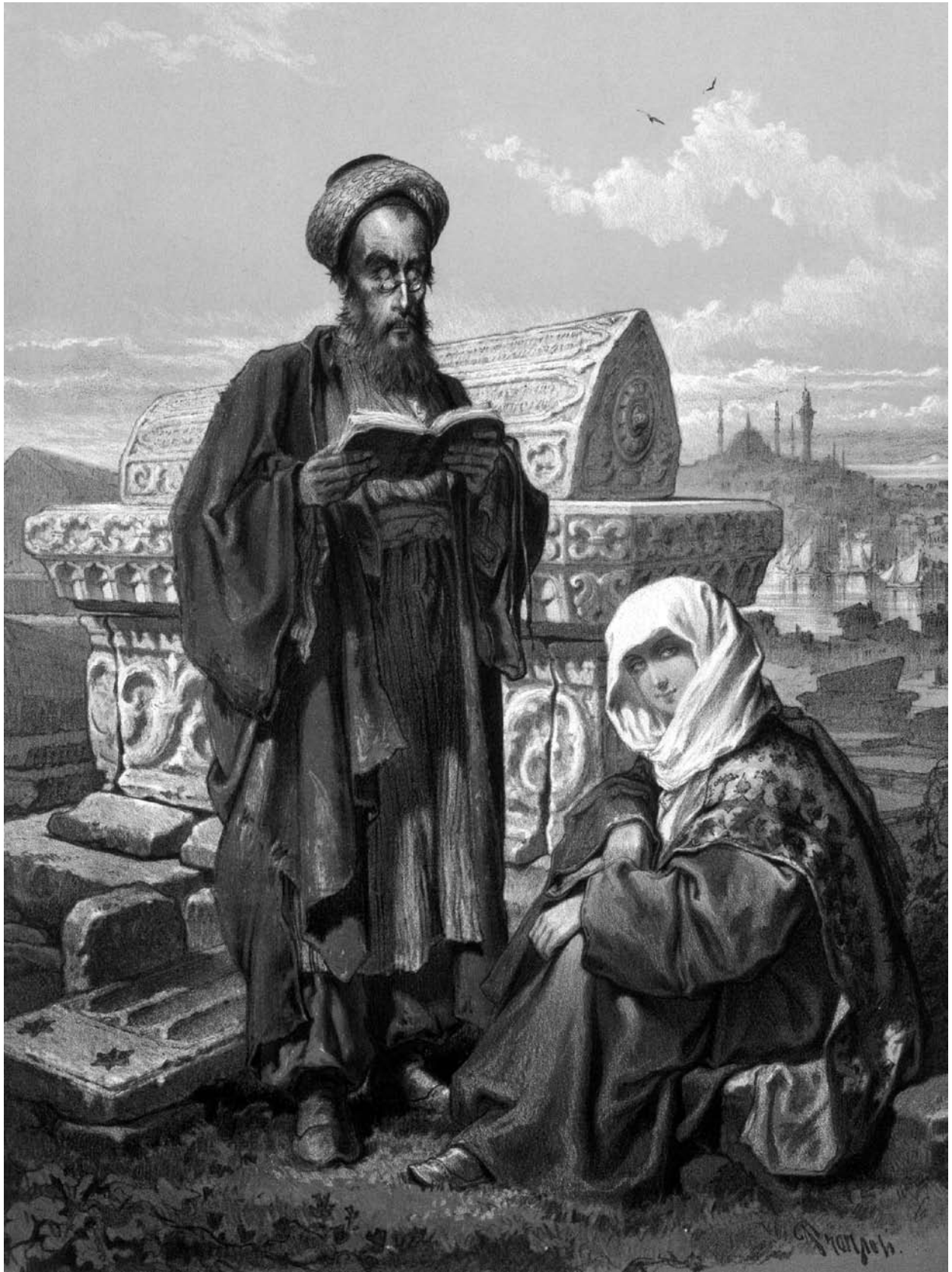
לא אצלח עוד למאומה אלא למאכל התולעים. מעשי בני הרסו את חיי ואת גופי. בראותי אותו אני רואה את מלאך המוות לנגד עיני. הולדתיו וגידלתיו וכעת הוא מקלל אותי ללא בושה. כשאני אומר לו: “ראה הוזהרת. התבונן בילדי הקבצנים באלכסנדריה, האם אתה רוצה להיות כמותם?” הוא עונה לי: “כל עוד אתה חי, אמשיך להיות לא-יוצלח. רק אחרי מותך אוכל להצליח”. (... אני חי-מת. גוף ללא נשמה ונשמה ללא גוף. הולדתי את אבו זכרי, בני, וגידלתיו וכעת הוא בן עשרים ושתיים. אני מתחנך בפניך, עשה עמו חסד ומצא לו מקום עבודה והאל יגמול לך טובה. אדברה וירווח לי [איוב, לב 20].*

דברים נואשים אלה לוקטו מתוך סדרת מכתבים ששרדו בגניזת קהיר, שנכתבו בערבית-יהודית בידי סוחר יהודי אמיד, מְכַלּוֹף בן מוּסָא אֶבְן אֶלְיָתִים, בשנות השלושים של המאה השתי-עשרה. במכתביו מתאר מְכַלּוֹף האב את מסכת הייסורים שעבר לאחר שנאלץ להימלט מפחד גובי-המסים אל המדבר המערבי. בזמן שנדד שם חסר כול וחי מקיבוץ נדבות, השתלט בנו על ביתו, מכר את כל רכושו ונמלט לאלכסנדריה. שם הסתפח הבן לחבורה של מוסיקאים צעירים ובילה את ימיו בהאזנה למוסיקה ובשתיית יין, עד ששקע בחובות כבדים לסוחר היין. מהמכתב משתקפת מציאות, שבה חבורות של צעירים מהוות נטל חברתי של ממש: הם אינם עובדים, שותים לשוכרה, מתגודדים בחבורות ומזינים תת-תרבות משל עצמם,

כאשר נעדרתי מביתי, ניצל הבן את היעדרי. הוא נטש את מקום עבודתו בריף והגיע לאלכסנדריה (...). הוא דימה בנפשו שלעולם לא יראני יותר. ומי לא היה שם בביתי. “ער וארודי ואראלי” [בראשית, מו 16]. עם תופים וחלילים ומוסיקה. כל מה שהיה בבית נעלם (...). הוא הרס אותי וגרם לי צרות שכמותן לא ידע עוד איש לפני (...). הסבתא ואני ביקשנו מאבו אלמונא, מנהל הכספים של אזור אלבחירה להעסיק אותו בעבודה כלשהי. אבו אלמונא לא הכזיב והבן הסתדר אתו מצוין, אף יותר טוב מאשר עם סבו כשעוד היה בין החיים. שמחנו מאוד וקיווינו שינטוש את חבורת המנגנים. אך, אחרי חודש אלול, הוא התמלא געגועים לחבורת המוסיקאים שלו ושב לאלכסנדריה. כששאלתי אותו לפרש העניין, אמר שהגיע לעיר הנמל לצורך עסקים וכי יחזור מיד אחרי החגים. החגים חלפו עברו והוא שב למנהגיו המגונים: צבר חובות אצל סוחר היין האיטלקים ואצל אחרים עד שנאלץ לברוח במעלה הנילוס לפויסטאט (...).

ד"ר מרים פרנקל, חוקרת של גניזת קהיר ושל מפגש התרבויות בין יהדות לאסלאם בימי הביניים, מכהנת כסגנית ראש מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, ומלמדת בחוג להיסטוריה של עם ישראל ובחוג לתולדות האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית. ספרה האחרון **האוהבים והנדיבים: עילית מנהיגה בקרב יהודי אלכסנדריה בימי הביניים**, ירושלים 2006, זכה בפרס זלמן שור לשנת תשס"ז.

* במאמר זה, שלוש נקודות בסוגריים מרובעים: חסר בתעודה; בסוגריים רגילים: דילוג בציטוט. ההדגשות במובאות הן שלי. [מ.פ.]

יהודים באימפריה העות'מאנית, ליתוגרפיה מאת אמדאו פרציוזי (Preziosi), שנת 1865

שהמוסיקה היא אחד מסימניה. משבר היחסים בין האב לבנו מתברר כמשבר התבגרות קלסי. הדברים שהטיח הבן באביו באחת מהתפרצויותיו: "כל עוד אתה חי, אמשיך להיות לא-יוצא. רק אחרי מותך אוכל להצליח", מבטאים מרד מובהק בסמכות האב עם סממנים אדיפליים בולטים.

עיר הנמל אלכסנדריה, אשר שימשה כתחנת מעבר לאנשים מכל רחבי העולם ונשאה אופי קוסמופוליטי וחילוני, הפכה אבן שואבת גם לצעירים יהודים. הללו הסתפחו בה אל חבורות נוער, אשר בילו את ימיהן בשתיית יין ובהוללות. על אחת מקטטות השיכורים, שאירעה שם בראשית המאה השתים-עשרה וגרמה צרות צרורות למנהיגי הקהילה, סיפר אַרְך בן נתן השביעי, תושב אלכסנדריה, באיגרת אל אחיו, אברהם בן נתן השביעי, שהתגורר בקהיר:

והעידו נגד רב חייא המומחה עדים ושלח את בנו ובן אחותו ושוליה אחד הנמצא אצל מנצור [...] הדיין [...] עד שיצאו נגדם אנשים מזוינים ונאבקו עמם וחתנו של המומחה היה עם האנשים [...] וכולם היו שיכורים. אחד מהם גיהק והאנשים סביבו החלו לצעוק: "אוי ואבוי! הרגו אותו! הוא מת!" ונאספו אנשים רבים [...] נפרדו ונאספו [...] הייתה מהומה קשה והגיע ראש המשטרה [...] לקחו קבוצה והכניסו לכלא. בא והוציאם ללא הפסד פרוטה, השבח לאל.

תופעות מעין אלו ניכרו גם בערים אחרות במצרים וברחבי העולם המוסלמי כולו. נער מְמֻנֵת־זֶפְתָא (במצרים), נשלח לעיר הגדולה, פוסטאט, ללמוד מקצוע והופקד תחת חסותה של סבתו. גם הנער הזה נמשך אל מה שכינה אביו "חברה רעה", החל לשנות יין ולפרוק עול מצוות. מסוֹנְבָאט (במצרים) יש בידינו ידיעה על קטטת שיכורים שבה היה מעורב מיטב הנוער: בנו של השמש ונכדו של החזן. האחרון היה מבוסס כל-כך, עד כי לא התעורר משנת השכרות גם אחרי שהושלך למאסר והובא בפני ראש המשטרה.

קבוצות של צעירים ניסו לא אחת גם להתערב ולהשפיע על חי הקהילה. קולן היה בדרך-כלל קול מיליטנטי ואופוזיציוני, שיצא חוצץ נגד כל השגור והמקובל ותבע שינויים ותיקונים. המקרה הבא משקף זאת בבהירות: בשנת 1020 הייתה הקהילה היהודית של רמלה כמרקחה. כשביקשו ה"זקנים", נכבדי הקהילה, להגיע כמנהגם מימים ימימה לבית-הכנסת גילו, כי כל בתי-הכנסת בעיר נכבשו בידי חבורת "בחורים". הללו דרשו לשנות את נוסחי התפילה השגורים ולהמירם בנוסח חדש. כאשר דרישתם זו נתקלה בהתנגדות נחרצת מצד נכבדי הקהילה, שהתעקשו להתמיד בנוסח שבו היו מורגלים, לא ויתרו ה"בחורים", וניסו להשליט את רצונם בבתי-הכנסת של רמלה בכוח הזרוע. נכבדי הקהילה, ה"זקנים", אשר חשו מאוימים, מצאו את עצמם ספונים בבתיים ומונעים מלהגיע לבית-הכנסת, שהיה מרכז החיים הציבוריים של הקהילה היהודית באותה תקופה. יאשיה גאון, אשר דיווח על אירוע זה באחת מאיגרותיו, תיאר את היום ההוא כ"יום סכנה".

באותה תקופה ממש, ממקום מושבו בבגדאד, תיאר באחת מאיגרותיו גאון ישיבת סורא, ישראל הכהן, מחלוקת נוספת, שבמהלכה התייצבה קבוצת צעירים נגד נכבדי הקהילה וראשיה המכונים "זקנים":

והאנשים בשלהם למרות שכבר נרגעה הפרשה והחלו הזקנים בפיוס ובהשכנת שלום, עדיין יש צורך בטיפולים ובהחזרת מלחמה שעה. יבחר לנו אלוהים את הדרך הטובה ויזרע לנו את השלום ו"ישיב לב אבות על בנים".

כשבעים שנה מאוחר יותר, בשנת 1094, הגיע נגיד יהודי מצרים, מבורך בן סעדיה, לביקור בקהילת אלמֻחְלָה שבאזור הדלתא של הנילוס. בשביל אברהם הכהן, מנהיגה של אחת הקהילות הקטנות בסמוך לאלמחלה, זו הייתה יכולה להיות הזדמנות פז להפגין נדיבות וקרבה כלפי הנגיד. אולם חבורה מקומית של "בחורים" החליטה למנוע זאת ממנו, בטענה שהנגיד לא הפגין כלפי מנהיגים את הכבוד הראוי. פעילותם החתרנית של ה"בחורים" מנעה ממנהיגי הקהילה מלהכין קבלת-פנים מפוארת לנגיד, והעמידה את מנהיגותו וסמכותו בסכנה ממשית.

אך לא תמיד לבשה פעילותם התוססת של הבחורים אופי של אופוזיציה לוחמת בהנהגה המסורתית. חבורות פעילות של מתבגרים, בוטות וגלויות פחות, פעלו גם ברבדים סמויים וחשאיים של החברה. אף-על-פי-כן, דומה כי גם הן ראו את עצמן כחלופה לדור ההורים. קבוצה שכזו משתקפת בשני מכתבים ששרדו מימי חבורתו של מי שהיה לימים לגאון נתנאל בן משה הלוי. אביו הבטיח לתת לו עשרים וחמישה דינרים בתנאי שלא יצא מהבית "אפילו עד בית-המרחץ". מעצר זה שבהסכמה ניתק את הנער מחבורת ידידים קרובה והמכתבים שבידינו ממוענים אל שניים מבני חבורה זו ומביעים געגועים עזים אליהם. עם אחד החברים אף קבע נתנאל פגישת סתרים בשעות הבוקר, כאשר אביו, הרופא, נמצא בבית-החולים. בשני המכתבים נזכרים בסך הכול כשבעה חברים קרובים, שהיו קשורים בחוג חברתי מוגדר. הם כינו זה את זה בכינוי "אח" או "האח היקר", ונראה שהם עסקו בפעילות אינטלקטואלית משותפת, שכן חלק ניכר מהמכתב מוקדש לספרים שונים, שאותם העבירו זה לזה בסודיות מוחלטת. לפנינו דוגמא מובהקת לקונפליקט שבו מצויים מתבגרים. כבר ראשוני החוקרים של גיל ההתבגרות, כמו קורט לויין (Levin) ורוג'ר ברקר (Barker), דנו במתח שבין הנאמנות לערכי המשפחה לבין הדבקות בסטנדרטים של "קבוצת השווים" (peer group), ועל הנטייה הגוברת לתת עדיפות לערכים המקודשים על-ידי קבוצת השווים על פני הערכים המיוצגים על-ידי ההורים. גם נתנאל הצעיר נמצא במצב ביניים. אביו ביקש לכפות עליו חינוך נוקשה כעל ילד, ואילו הוא עצמו ניסה ליצור שדה חלופי, שאותו כוון לעצמו בקרב החוג הספרותי האזוטרי שניהל מתוככי ביתו. הספרות שקראו חברי החוג הזה בסתר לא נכללה, קרוב לוודאי, בתוכנית הלימודים שהטיל עליו אביו. אפשר אם כן להניח, שמדובר ב-Activity Clique, שמקובל כל-כך בקרב מתבגרים: חוג חברתי מצומצם ולא-פורמלי, שמבוסס על אינטראקציה בין-אישית ומפתח נורמות פנימיות משלו.

קשה לדעת מי ומי נכלל בקרב חבורת ה"בחורים". האם היו אלה בני שכבת גיל מסוימת? ואולי הייתה הכוונה לכל הצעירים שטרם נשאו נשים? בכל מקרה, אין ספק כי נוכחותם בקהילה לא הייתה תאורטית בלבד. ה"בחורים" היו תופעה גלויה לעין ובלטת במרחב הציבורי, התגודדו יחד ובלטו בייחוד בימי שבת וחג בבית-הכנסת. כך למשל כותב צעיר מאלכסנדריה אל אחיו הסוחר, שיצא למסע מסחרי ממושך בהודו:

איולת קבועה בלבבות נעורים
ועליצות שמחה בלבבות בוערים
ויוקר הרוח בלבבות חכמים

ושפלות הרוח בלבבות התמימים. (משלי בן באבשאד)

הנערים מתקשרים אפוא לאיולת ושמחתם אינה אלא בערות,
ואילו המבוגרים מתקשרים לחוכמה, לענווה ולשלמות רוחנית
("תמימות"). קוטביות זו היא חלק מראייה קוסמולוגית
כוללת, ולכן כל ערעור עליה נתפש כאיום על סדרי עולם.
חציית הגבולות והפרת ההיררכיה הקיימת נתפשות כמעשים
הרי-אסון:

לא נאווה לעולל נהוג במנהג זקנות

גם לא לאיש שיבה להתנהג בנערות. (משלי בן באבשאד)

וכן בדברי שמואל הנגיד:

שלושה אין כרעתם ברעות חכם לבב יקלוהו נבלים

וזקן שחקו עליו צעירים ונכבד קללו אותו נבלים.

ספרות המוסר רואה, אם כן, את הנעורים כקוטב השלילי של
הזקנה והבגרות ומאפיינת אותה במאפיינים שליליים: איולת,
כסילות, תנומה, שיכרון וסילוף.

בתוך הקורפוס הספרותי שחיברו יהודים בימי הביניים,
יוצאת דופן היא עמדתו של הסטיריקן השנון והנוקב, יהודה
אלחריזי. בספר המקאמות שלו, **תחכמוני**, נזכר המחבר בנעוריו
דווקא בגעגועים, וזוכר אותם כתקופה של בילויים ועינוגים
חופשיים מדאגות ואחריות:

נטיתי לבי בימי נעורתי וזמן בחרותי לרדוף התענוגים עם
חברים על הרי הבתרים (...) להתעלס בכפרים במקום
נרדים עם כפרים ומרעה עופרים בעוד הזמנים לי לעבדים.
(...) משכוני תענוגי השחרות והילדות ועלי מזיו הנעורים
הנזר והעדות. לרכוב אוניות ולעבור אוניות וציות (...) בעוד
ענף הילדות פורח ודודאי השחרות נתנו ריח. ואור הנערות
זורח ולא כיסתה שמש השיבה זיו הירח (...)

האסוציאציות הנקשרות לנעורים בעיני רוחו של אלחריזי
הן אסוציאציות של פריחה, של אור ושל משיכה מינית עזה
(דודאים). זכרון התקופה ננצר ביצירתו בגעגועים לתקופה
שאינו ממנהרים להיפרד מעליה. אולם עמדתו החיובית של
אלחריזי רק מדגישה את היחס השלילי הגורף של הממסד
החברתי. האמן הנודד, הבוהמיין, שלא היסס להצליף בשבט
לשונו בכל סמלי הממסד החברתי ולעשותם לחוכא ואיטלולא,
קרא גם בעניין זה תיגר על התפישה הנורמטיבית המקובלת.
אל מול הראייה המוסרנית והעגמומית של הנעורים, הציב הוא
נקודת מבט עולצת ומתגרה, אך גם יוצאת דופן.

ההתפרקות על הנעורים, שמבטא אלחריזי ביצירתו, נשמעת
גם בשירת החול הספרדית המוקדשת לאהבה הומוסקסואלית.
דמותו של הנער הנחשק, ה"צב"י שלחיו הרעננות מתחילות
להצמיח זקן, משמשת כמוטיב חוזר בשירה זו. כך למשל בדברי
יהודה הלוי:

ילדי זמן בפני צבי הוסרו וראו עלי פניו כתבנית רסן

כתב שעריו על לחייו משני צידי

דעו כי לא לעולם חוסן.

וכן:

ילדות אהה נס מפני שחרות

ושמי לחיי לבשו קדרות

כל שבת וחג כשאני נכנס או יוצא מבית הכנסת אני בוכה
מלא צער כי אני רואה את כל ה**בחורים** מתקבצים יחד, כל
אחד עם אחיו. אני פונה ימינה ושמאלה ומחפש אותך, אך
אינני מוצא אותך.

באלכסנדריה נהגו ה"בחורים" גם לטייל בקבוצות גדולות
בשבתות ובחגים באזורי הבוסתנים והגנים ליד תעלת המים
הגדולה.

הנעורים: מודעות ודימוי

החברה היהודית הייתה ערה ומודעת לבעייתיות הרבה של גיל
ההתבגרות ונתנה לכך ביטוי נרחב ביצירתה הספרותית. גיל זה
נתפש כתקופה המקומקה והרת-מכשולים. גישה זו משתקפת
בספרות המוסר שנכתבה בתקופה זו ומשדרת תדמית שלילית
ומסוכנת של ה"נעורים". סעדי בן באבשאד, שכתב את משליו
בבבל בראשית המאה האחת-עשרה, מרבה לדבר על "שכרון
הנעורים" ומייצץ:

התגבר להודפו פן הוא יהדפך

חוש לטרוף אותו טרם יטריפך

כי לא לעולמים קלקולי הנעורים

ובעקבי שנים ימצאו מרים.

הזהר לך, בני, מסלף נעורים

והשמר בכל מאוד משטיות יצרים.

כמותו כותב גם שמואל הנגיד בספרו **בן משלי**:

זולת רכוב לב נעורים/תרכב אלי כל אמרים

יעלו בליבך למען/מרכב כסילות נעורים.

הנעורים נתפשו אפוא כתקופה מתעתעת ומסוכנת, כתקופה
של "שיכרון", של "קלקולים" ושל "סטיות יצרים". הם תוארו
כיישות עצמאית, מעין שטן מפתה האורב לצעירים ומנסה
לטמון להם מלכודת. ביסוד התפישה הזאת קיימת ההנחה,
שעיקר חיי האדם הם חיי כמבוגר, ואילו תקופת הנעורים
מהווה סטייה מן הנורמה הזו – לכן על האדם "לחנך" את
עצמו על מנת להיחלץ מהסכנות שטומנת תקופת מעבר זו.
כדברי בן באבשאד: "התעוררה לך בני מתרדמת הנעורים".
היעד הוא להגיע בשלום לשלב הנכסף, ה"נורמלי", של היות
האדם מבוגר, או אפילו לזה של "זקן", כדברי שמואל הנגיד:

זוקן יברך אל ולשיבה

כופר תהי לה שחרות ופדות

תשקיט שאון גלי נעורים מן

הלב ותמית את ארי הילדות.

כלומר, השלב הנכסף, הזוכה לברכת האל, הוא תקופת הזקנה
והשיבה השקטה, שהיא התכלית והאידיאל, ואילו תקופת
הנעורים מהווה מצב פגום של חוסר שלמות, כמוהו כמצבן
הבלתי-מושלם של הנשים, כדברי בן באבשאד:

כל נימשך אליו לב נערים ונשים

יתרחק ממנו נבון באישים.

הווה אומר, כל דבר שנערים ונשים נמשכים אליו הוא, מעצם
טבעו, מגונה ופסול ועל החכם להתרחק ממנו. התפישה היא,
אם כן, תפישה של קוטביות, של שני מצבים אשר האחד מהווה
ניגוד מוחלט של משנהו. האחד שלילי בתכלית, והאחר חיובי
בתכלית:

את אוהבי אשאל הלא אתם
עבדי לחיי מימי נערו
ויאמר כן הוא אבל צמחו
ויכתבו לנו שטר חרות.

שירת החול הספרדית, למרות שנכתבה בידי בני העלית הפוליטית והתרבותית של התקופה כמו שמואל הנגיד ובנו יהוסף, הייתה במהותה שירה אסקפיסטית והדוניסטית, שקידשה את הנאות הגוף והרגע, והיוותה במידה רבה קוטב נגדי לספרות הממוסדת והנורמטיבית. העמדה הנוסטלגית כלפי הנעורים, הכמיהה לשמרם והאבל על אובדנם, שבאים לידי ביטוי בשירה זו, לא מבטאים, אם כן, את התפישה היהודית שהייתה רווחת ומקובלת בתקופה זו, אלא את טעמו האמנותי הייחודי של רובד אליטיסטי דק. החברה היהודית בכללותה ראתה בתקופת הנעורים תקופה פגומה ומסוכנת, שמוטב לחצות אותה מהר ככל האפשר. זו הייתה התדמית הרווחת של הנעורים בתודעת בני הדור. ואמנם רוב האיחולים והברכות המצויים במכתבים אישיים שנכתבו בתקופה זו מכוונים לזקנה טובה ומאושרת: "ייתן לך האל אחרית טובה", "יטיב האל את אחריתך", הן מהשגורות שבברכות המצויות באגרות הגניזה. לעומת זאת, דמותו של הנער הצעיר שזקנו טרם צימח היא זו של אדם בלתי-שלם, חסר ניסיון ובעל עמדה חברתית נחותה: "מהיום שבו הצטרפתי לשותפויות עם סוחרים, מזה למעלה משישים שנה, לא נשמע כדבר הזה, שמינה מישוהו כנגדי אפוטרופוס, או שזימנו אותי בפני דיין, ואיני חייב לאיש פרוטה, לא כסף ולא זהב [...] אלה הם דברים שהכול יודעים עלי מאז הייתי נער שזקנו טרם צימח". כך מעיד על עצמו אסמעיל בן יצחק האנדלוסי, סוחר מכובד מפוסטאט, במכתבו מאמצע המאה האחת-עשרה.

ה"זקן", או המקבילה הערבית "אלשיך", שימשו כתוארי כבוד לאדם, ואילו "גלאם" (עלם צעיר) ו"צבי" (ילד) שימשו גם ככינויים לשוליה או למשרת, כלומר לאדם במעמד חברתי ומקצועי נמוך. אבו נַצַר בן אבראהים, ממנהיגי קהילת אלכסנדריה במאה השתיים-עשרה, בבקשו לתאר את המהומות והאנרכיה השוררת בעירו, כתב: "העניינים כאן הם 'חרפה'. פשוטי העם שולחים ידם לנכבדים וכל 'פעוט' חורף לשון ומזלזל [...]". גם בדברים אלה ניכר זיהוי מוחלט בין הצעיר, ה"פעוט", לבין מעמד חברתי נמוך.

ברור אפוא, שהחברה היהודית בארצות האסלאם בימי הביניים הייתה ערה ומודעת לסכנות שבתקופת ההתבגרות, והשכילה ליצור מגוון שלם של מנגנונים על מנת להקל את המעבר הקשה מן הילדות לבגרות.

הכרה וקבלה

אחת הדרכים הראשוניות והאלמנטריות, שבהן נקטה החברה היהודית בבואה להתמודד עם הקשיים והסכנות של גיל ההתבגרות, הייתה בעצם ההכרה בקיומם של צעירים כקבוצה מובחנת, נפרדת ועומדת בפני עצמה, אך מהווה חלק אינטגרלי מן הקהילה לצד קבוצות רבות אחרות. על-פי דימוי רווח זה הייתה הקהילה גוף חי המורכב מקבוצות רבות ומגוונות, וביניהן קבוצות של מעמד, מקצוע, גיל ומגדר, אשר

מתקיימות כולן בהרמוניה זו לצד זו ומהוות כולן יחד את הקהילה.

דימוי זה ניכר בעיקר באגרות ציבוריות. אלו הן אגרות שהיו מופנות אל הקהילה כולה מאת קהילה אחרת, או מאת מנהיג רשמי כגון גאון או נגיד. אגרות ציבוריות שכאלה מנו בדרך-כלל בשורות הפתיחה שלהן את הקבוצות השונות שמהן הייתה הקהילה מורכבת. עם קבוצות אלה נמנו פעמים רבות גם "הבחורים", כקבוצה נפרדת ומובחנת היטב. כך, למשל, באגרת ששלח יוסף הכהן בן יעקב בשם קהילת צור אל קהילת חלב בשנת 1028:

(...) הם קהילות צובא, המיוקרה, החשובה, הנעימה, החטובה. זקניהם הנהדרים ושריהם החקרים וגבריהם הנבחרים וישישיהם הישרים **ובחוריהם** הנבחרים וצאצאיהם הכשרים (...)

הכותב מונה כאן את קבוצות הגיל השונות בסדר יורד פחות או יותר: מן המבוגרים ועד לצעירים ביותר בכפוף לאילוצי הפרוזה המחורזת שבה הוא כותב. במדרג זה ניצבים ה"בחורים" כקבוצה בפני עצמה בין הגברים לילדים ("צאצאים").

כך גם באגרת שכתב שלמה בן יהודה גאון בשנת 1025 מירושלים לפוסטאט:

אל כל המון עם ה' היושבים בשפירי מצרים [פוסטאט]. חורי יהודה ואפרים החברים הברורים וה [...] והגבירים והסופרים והגזברים והזקנים ההדורים והפקידים והסוחרים הישישים וה**בחורים** אשר בשפירי דרים.

תלמידי בית-המדרש

בתי-מדרש התקיימו בקהילות יהודיות רבות ברחבי העולם היהודי בתקופה זו. הידוע והמתועד שבהם הוא בית-המדרש של קירואן שהתקיים לפחות מהמאה התשיעית. תלמידי בית-המדרש זה הגיעו אליו מכל רחבי העולם היהודי והיו קבוצה מעורבת ותוססת בתוך הקהילה המקומית, קבוצה שייצגה בדרך-כלל עמדות מנוגדות לעמדות המסורתיות וערערה עליהן.

יתרה מזאת, תלמידי בית-המדרש החזיקו בידיהם סמכות לא מעטה. אנשי הקהילה נהגו לפנות אליהם כדי לברר מנהגים שונים, בפרט בתחום חיי הפרט. בפוסטאט של המאה השלוש-עשרה, ביקשו תלמידי בית-המדרש לשנות את מנהג הנשים בענייני טהרה בזמן נידתן. הרמב"ם שנשאל בעניין זה, אישר את עמדתם ההלכתית הנכונה והמדויקת של התלמידים, אך גילה עמדה גמישה ופשרנית יותר מהם בהתירו למי שחפצה בכך להמשיך ולהחזיק במנהג המקובל עליה. זמן-מה לאחר מכן, בימי נגידותו של אברהם, בנו של הרמב"ם, התבקשו תלמידי בית-המדרש לכנס מושב (מַגְ'לָס) מיוחד כדי לעיין ולדון פעם נוספת בפסק בעייתי בעניין מקרה סבוך של גירושים. התלמידים עוררו את חמת זעמו של ראב"ם כאשר פסקו בניגוד לפסיקתו המקורית. הוא האשים אותם ב"עזות פנים וחוצפה מצד מועט החכמה כלפי החכם ממנו". בסופו של דבר, שבו התלמידים לדון בסוגיה פעם נוספת ושלחו אגרת נוספת אל הראב"ם, שבעקבותיה התרצה ואף שיבח אותם על "זריזותם וחרירותם והיקשם המוכיח את

משפחה יהודית בסמינר (איזמיר) שבתורכיה חוגגת את השבת בחברת יהודי שנמלט מהפורגומים של חמלניצקי בפולין, שנת 1648/49

כאנשי משפחה לעתיד על-ידי הפיקוח שניתן בידיהם על המוסר המשפחתי, והן מן הבחינה המקצועית, כאנשי ציבור ודיינים לעתיד, על-ידי הסמכות שניתנה בידיהם לפסוק בענייני מנהג ומוסר ציבורי.

כפי שראינו, תלמידי בית-המדרש נקטו בדרך-כלל עמדות קיצוניות ומחמירות בעיקר בענייני אישות. במקרים רבים אחרים הם הפגינו אותה עמדה בלתי-מתפשרת גם ביחס למנהגי תפילה, כשרות ובענייני מסחר. עמדה פוריטנית שכזו מצד מתבגרים איננה מפתיעה. הפסיכולוג החברתי אריק אריקסון (Erikson) הגדיר את תקופת ההתבגרות כ"שלב פסיכו-סוציאלי בין המוסר הנלמד על-ידי הילד לבין האתיקה שיפתח כמבוגר". ובתור שכזה נמצא המתבגר, לשיטתו של אריקסון, בחיפוש מתמיד אחרי תמונת עולם שלמה ומוחלטת. לכן, אידאולוגיה קיצונית וברורה עוזרת לו בגיבוש הזהות העצמית שלו. משום כך, עמדות פוריטניות וקיצוניות כמו אלו שנקטו תלמידי בית-המדרש מתאימות מאוד לתפישת עולם של מתבגרים.

מוסד החניכות

מעט מאוד ידיעות שרדו בידינו בנוגע לחניכות מקצועית, אך דומה כי יותר משמעיד הדבר על החברה היהודית בארצות האסלאם, הרי הוא מעיד בעיקר על אופייה של גניזת קהיר, שהיא מקור ידיעותינו העיקרי בתחום זה, ומיעוט הידיעות על מוסד זה איננו משקף בהכרח את מידת נפוצותו. די בידיעות המעטות שבידינו על מנת לאשש את ההנחה, שתופעה זו אכן הייתה קיימת וידועה.

בחווה נישואים בין גבר לאישה גרושה, שנחתם בשנת 1110, מתחייב החתן לדאוג למזונו ולבושו של בנה של כלתו ולאפשר לו ללמוד מקצוע. בשטר מפוסטאט המהווה הסכם משפטי בין בעל לאישה, מתחייבת האישה, לְפָנֶה בת אבו גַאֲלֵב, לממן את לימודי הצורפות של בנה הבכור. כבר הזכרנו לעיל את מקרה

אצילותם והריצותם". בתקופות מסוימות, כמו למשל במאה האחת-עשרה, אף היו בידי התלמידים סמכויות ענישה, ואותן הם יישמו בעיקר בתחומים הקשורים למוסר ציבורי. כך למשל קבעו, שיש להלקות את מי שמזמר ושותה במשתאות של נוכרים. אותו עונש הטילו גם על מי שנשבע שלא יחיה עם אשתו, ואין בידו סכום כסף מספיק כדי לשלם לה את דמי כתובתה.

קשה לדעת בוודאות אם אמנם היו תלמידי בית-המדרש כולם נערים מתבגרים, אך סביר להניח כי כך אמנם היה. במאמרה על קבוצות של מתבגרים בצרפת של המאה השש-עשרה, הצביעה ההיסטוריונית נטלי זימון דיוויס (Zemon Davis) על התפקוד החברתי המובנה, שאותו מילאו אחרות של צעירים בקהילות הכפריות בצרפת החל מהמאה השתים-עשרה. אחרות אלו היו מופקדות על שמירת הסדר בקהילה, בייחוד בכל הנוגע להיבטים של המוסר המשפחתי והציבורי, והיו בידיהן סמכויות שיפוט וענישה כלפי אנשים שהפרו אותן. הייתה זו הדרך שבה אפשרה הקהילה למתבגרים להתאמן ולתרגל את תפקיד המבוגרים הצפוי להם כבעלים וכאבות, ולהבהיר להם את האחריות שתהיה מוטלת עליהם כמבוגרים לעתיד. באמצעות "טקסי מעבר מתמשכים" אלה, תועלו היצרים המיניים של הצעירים וניתנה להם זירה של אוטונומיה, שבה יכלו לפעול עוד טרם כניסתם לעולם המבוגרים, או כדברי זימון דיוויס: "הרגילו אותם לציית למצפון של הקהילה על-ידי שעשו אותם לקול הרעשני של אותו מצפון" (They socialized them to the conscience of the community") ("by making them the raucous voice of that conscience"). בהקשר שלפנינו, ניתן לראות גם בתלמידי בית-המדרש קבוצת מתבגרים, שמילאה תפקיד חברתי דומה. כלומר, תוך כדי כך שגילמה את "קול המצפון הציבורי", היא נטלה במקביל חלק גם בטקס מעבר מתמשך, שאִפשר לחבריה לתרגל ולהבין את תפקידיהם לעתיד כמבוגרים. במקרה שלפנינו הייתה ההכשרה דו-כיוונית: היא הכינה את הצעירים הן מן הבחינה הביולוגית

הנער, שנשלח אל בית סבתו כדי ללמוד מקצוע ויצא לתרבות רעה. גם חוזה חניכות של ממש שרד בגניזת קהיר. החוזה הוא מפוסטאט משנת 1027, ועל-פיו משכיר אב את בנו לטווה למשך ארבעה חודשים תמורת שכר של חמישה-עשר דִּרְהָם, שיוחלף בבוא הזמן בשכר עבודה רגיל.

אשר לחניכות מסחרית, יש בידינו די ידיעות על מנת לקבוע בוודאות, שהיה זה לא רק חלק מהותי משיטת המסחר בתקופה זו, אלא גם חלק בלתי-נפרד מהמערכת החברתית שחינכה את הנער המתבגר והכשירה אותו לקראת חייו כבוגר. היו אלה בעיקר בני סוחרים שנשלחו אל בית-עסק מסחרי ידוע או אל סוחר מנוסה, לרוב קרוב משפחה או שותף עסקי של המשפחה, על מנת לשמש לו כשוליה וללמוד תוך כדי כך את דרכי המסחר. כך, למשל, שימש יוסף בן אבי עֶקְבָה, כשוליה מסחרי בבית-העסק של הסוחר הידוע יוסף אבן עֶנְפֶל. במכתב ששלח האב אל אבן עוכל נכתב:

אשר ליוסף, אל נא תמנע ממנו את עצתך הטובה [...] ולא יתחבר עם [...] אתה מכיר את יוסף [...] ממי שחפץ [...] וחפץ להשפילנו [...] אצלך. ובני הוא בנך וכבודי הוא כבודך. הן, אדוני הנכבד, בשם האלוהים, בשם האלוהים, אתה הלא מכיר את הנער וזו נסיעתו המסחרית הראשונה [...]. בבית-העסק המסחרי של אבן עוכל שימש גם מוסא אבן אלמג'אני, בן למשפחת סוחרים מפורסמת לא-פחות, כשוליה מסחרי.

דומה כי הפקדת בן כשוליה בבית-עסק מסוים סימנה קרבה וידידות מיוחדת בין שתי המשפחות. הדבר ניכר היטב במכתב ששלח מוסא בן פֶרְהוֹן אלְתֶאֶהֶרְתִי אל סֶהָל אלְתוֹסֶתְרִי ושני אחיו בשנת 1015 בקירוב. במכתב הוא מתייחס אל יהודה בן יוסף הכהן ראש הסדר, ממנהיגי קהילת קירואן בתקופה זו, וכותב עליו:

האיש הזה מבקש את ידידותכם (...) הוא רוצה ליצור קשר עמכם ולהיעזר ביוקרתכם ובחווות דעתכם בענייניו. אילו היה לו בן מתאים לעבוד בשירותכם, בלי ספק היה מתכבד בכך. בין הסוחר לבין השוליה התפתחו בדרך-כלל יחסי קרבה מיוחדים במינם. השוליה כינה את הסוחר "מַעְלָמִי" (מורי) וכל מערכת היחסים ביניהם נקראה "תִּרְבִּיָה" (חינוך). בזכות ה"תרביה", חשו השניים נאמנות ומחויבות הדדית לאורך שנים. ביטויים כגון לִי עֶלְיָה תִּרְבִּיָה ("אני חייב לו את 'חינוכי'") חוזרים ונשנים במכתבי סוחרים רבים. לא אחת הפך השוליה בתום תקופת חניכותו לשותפו של ה"מורה" כמו במקרה של יוסף אבן עוכל ומוסא אבן אלמג'אני.

לפעמים, שימש האב עצמו כ"מורה" בדרכי המסחר. הנער קיבל מעט סחורה בידי והורשה לסחור בה כדי ללמוד את דרכי המסחר. במכתבי סוחרים רבים מוצאים פנייה מצד האב אל עמית למסחר בבקשה לעזור בידי הבן המתחיל בעצה ובהכוונה, ולבוא לקראתו. עם זאת, תמיד ניכרת הקפדה, שהבן יהיה עצמאי לחלוטין וחשבונותיו יהיו נפרדים מחשבונות האב. שמואל בר אהרון, איש אלכסנדריה במאה האחת-עשרה, נלווה כבר מגיל צעיר מאוד אל אביו במסעותיו המסחריים, אך עוד בהיותו עדיין תלוי באביו כבר ניהל עסקים מסחריים עצמאיים לחלוטין עם נער ("צִפְי") אחר בן גילו בשם אברהם התלמיד בן משה המלמד.

מוסד החניכות המסחרית שימש, אם כן, כשלב ביניים של קדם-בגרות, בין שהנער התנתק לחלוטין מהמסגרת המשפחתית ומיחסי אב-בן, אך עדיין נמצא במסגרת משפחתית-למחצה מוכרת ותומכת, ובין שנשאר במסגרת משפחתו הביולוגית, אך יחסי האב-הבן הומרו ביחסי עבודה ושירות. בשני המקרים התרחש שלב מעבר זה תוך השתלבות מלאה בעולם המבוגרים ותוך מעקב וליווי צמודים של המשפחה או של החוג החברתי והעסקי שבתוכו חיה המשפחה ופעלה. אין הכוונה לערוך כאן אידאליזציה של מוסד החניכות המסחרית ולטעון, שיחסי הסוחר והחניך היו תמיד הרמוניים ואידיליים. נהפוך הוא, יש להניח, שאלמלא היו מקרים רבים של יחס נוקשה, לא היה לאבות צורך להתחנן ולבקש יחס מתחשב למען בניהם, ויש בידינו גם מכתבים לא מעטים שמתעדים גערות, כעס וניצול במערכת יחסים זאת. אלא שהנער מצא את עצמו תמיד בסביבה חברתית מוכרת. יש לציין, שמשפחות הסוחרים הגדולות היו קשורות ביניהן במערכת סבוכה של קשרי חיתון, ידידות ושותפויות מסחריות פורמליות ובלתי-פורמליות, אשר התבססה על היכרות אישית ואמון הדדי ויצרה מעין "משפחה" גדולה, שלתוכה נשאב הנער בגיל צעיר מאוד. ואכן, לא אחת אנו מוצאים שהוא גם נשא, בסופו של דבר, את בתו של החונך המסחרי שלו לאישה. כניסתו של הנער לעולם המבוגרים, מוקדמת ככל שהייתה, נותרה בסופו של דבר גם מבוקרת ונתונה למעקב ולפיקוח צמודים ביותר.

נישואים מוקדמים

היסטוריונים שעסקו בחקר החברה היהודית בארצות האסלאם תמימי דעים בנוגע לגיל הנישואים המוקדם שהיה נהוג בתקופה זו. הדבר נכון בעיקר לגבי בנות. ישנם מקרים ידועים, שבהם היה מדובר בהשאת ילדות צעירות ביותר, בנות שבע, תשע ואחת-עשרה, אך גם בנים חותנו על-ידי הוריהם בגיל צעיר ביותר [וראו גם מאמרו של ירון בן-נאה בקובץ זה].

נישואים בגיל צעיר היו דרך נוספת לסיים בהקדם את תקופת ההתבגרות הסוערת ושלוחת הרסן. משכנס המתבגר הצעיר בעול הנישואים, הוא נחשף לפיקוח צמוד של שתי המשפחות ואף קיבל על עצמו באופן רשמי ומפורש מעמד חדש, שכלל התחייבות מפורשת לכללי התנהגות חדשים. התחייבויות אלו פורשו ופורטו במדויק בנספחים שצורפו לעתים לשטר הכתובה: בכתובה משנת 1047 התחייב החתן כלפי כלתו הצעירה, פאיזה, ללכת בדרך הישר, לבוא רק בחברתם של אנשים מהוגנים ולהדיר רגליו מחברת אנשים מפוקפקים, לא להיכנס לביתם של אנשים קלי-דעת ומפוקפקים, או כאלה הידועים במעשיהם המגונים והפרוצים, וכן לא לחלוק אתם מזון, משקה או כל דבר אחר. בהסכם אירוסים מאוחר יותר, משנת 1133, התחייב החתן המיועד לשלם לכלתו, סֶתְ אֶלְפִּנָא, קנס בן עשרה דינרים כל אימת שיחרוג מהתנהגות ראויה ומהוגנת, לרבות התרועעות עם אנשים מופקרים. אין ספק, שתנאים אלו צמחו מכורח המציאות שבה עברו החתנים המיועדים תקופת ביניים של "התבגרות" בטרם נכנסו לעול משפחה ולחיי מבוגרים.

שצירי רונלד דבורקין (Dworkin) בבואו להסביר את מעמדה של ספרות החוק. דבורקין תיאר מעין סיפור קולקטיבי, שבו כל אחד מן הכותבים נדרש לתרום פרק משל עצמו. כל כותב מנסה להמשיך את הפרק של הסופר שקדם לו, כך שהסיפור השלם יוצג באופן המוצלח ביותר; כל כותב אינו רק משחזר את קודמיו, אלא כותב פרק חדש בפני עצמו; עם זאת, הוא משתדל להוות המשך ראוי לקודמו. באופן זה הובנו גם החיבורים ההלכתיים שיוצגו במאמר זה.

שני חיבורים שנכתבו בתקופה זו עוסקים באופן מובהק בגיל ההתבגרות. האחד הוא ספרו של ר' שמואל בן חופני גאון, ראש ישיבת סורא במאה האחת-עשרה, בשם **ספר הבריות (פתאב אלבלוג ואלאדראב)**. ספר זה הוא מונוגרפיה הלכתית המוקדשת כולה למעבר בין ילדות לבגרות. מטרתו העיקרית היא להגדיר בבירור את הקריטריונים המבחינים בין ילד לבוגר ומאפשרים לקבוע את מעמדו ההלכתי של האדם בשלבים שונים בחייו. הספר השני הוא ספרו של יהודה הכהן ראש הסדר, בשם **ספר השנים (פתאב אלאסנאן)**. גם במרכזו של ספר זה עומדים האדם היהודי והמצוות השונות החלות עליו, הנגזרות מגילו הכרונולוגי. ספר אחרון זה שרד באופן חלקי בלבד. אף-על-פי-כן, שחזור זהיר של מבנה הספר מאפשר לגלות כי היה מחולק לפי גילאי האדם מלידה ועד גיל עשרים. כלומר הוא היה מוקדש, למעשה, לילדות ולתקופת ההתבגרות.

מטרתו העיקרית של רשב"ח (ר' שמואל בן חופני) הייתה, כאמור, להגדיר את קו הגבול המפריד בין ילדות לבגרות. לכאורה הוא לא הבחין ולא הכיר בתקופת ביניים בין שני שלבים עוקבים אלה, אלא ראה לנגד עיניו קו גבול דק, ברור וניתן לשרטוט המפריד בין מצב למצב. אף-על-פי-כן, התעמקות מסוימת בדבריו מגלה, כי רשב"ח היה מודע גם לאפשרות קיומה של תקופת סף כלשהי של התבגרות, שמפרידה בין ילדות לבגרות. כך למשל הוא מכיר בתקופת ביניים קצרה מאוד, בת שישה חודשים, המכונה "נערות". תקופה זו חלה על בנות בלבד, ובמהלכה הבת שוב איננה נחשבת ל"קטנה" בכל הנוגע לענייני אישות: נשללת ממנה הזכות לחליצה, ובמקרה של יתומה מאב, שוב איננה זכאית ל"מיאון", כלומר איננה רשאית לסרב לנישואים הנכפים עליה על-ידי אמה ואחיה. בה בעת אין היא נחשבת במהלך תקופה זו לבוגרת בכל הנוגע לזכויותיה הכלכליות, ואביה זכאי עדיין ליהנות מרכושה ומהכנסותיה. כלומר, מדובר בשלב ביניים, שבמהלכו הבת כבר בשלה מבחינה גופנית, ולכן נחשבת לבוגרת בכל הנוגע לענייני אישות, אך עודנה תלויה מבחינה כלכלית באביה. תקופת מעבר שכזו חלה על בנות בלבד, אך למעשה קיימת אפשרות שגם בנים יימצאו בתקופה ביניים דומה. רשב"ח מבחין בין שלושה קריטריונים לקביעת הבריות: קריטריון קוגניטיבי, אשר אותו הוא מכנה "הבשלת השכל" (פְּמַאל אלעֶקֶל), קריטריון כרונולוגי, כלומר גיל שתיים-עשרה לבנות וגיל שלוש-עשרה לבנים, וקריטריון פיסי הנקבע על-פי סימנים גופניים מובהקים, כגון הצגת שתי שערות ערווה. ההבחנה בין שלושת הקריטריונים הללו מאפשרת למעשה קיומה של תקופת ביניים גם לבנים. כך, למשל, נער המגיע לגיל שלוש-עשרה, אך עדיין איננו מראה סימני בגרות גופנית, זכאי ליהנות רק מחלק מזכויותיו כבוגר.

המגמה לטשטש ולהעלים במידת האפשר את תקופת הביניים של ההתבגרות, באה לידי ביטוי גם בהיעדר מוחלט של בגדים נפרדים המיועדים לילדים או לנערים בלבד. בתקופה זו נהגו אנשים להתלבש באותו אופן במשך כל ימי חייהם, ורק מידת הבגד השתנתה. סוחר בקירואן באמצע המאה האחת-עשרה מבקש מאחיו במצרים שישלח לו "מעיל קטן לנער [...] ונעליים קטנות". המונח המשמש אותו לציון המעיל הוא "רְדָא", אותו מונח המציין גם מעיל למבוגרים. כלומר, הבגד זהה ורק הגודל משתנה בשביל נער קטן-ממדים. מאחורי תופעה זו עומדת תפישה הרואה את חיי האדם כהתפתחות הדרגתית לקראת השלב האידיאלי של בגרות וזקנה. התקופות הקודמות לבגרות אינן אלא שלבי הכנה לקראתה, ואין שום צורך להבליט או להדגיש שלבים בלתי-שלמים אלה על-ידי סממן חיצוני כבגד נפרד. על הנער להשתדל ככל יכולתו להיראות כמבוגר ולהעלים את גילו הצעיר, שנתפש כפגם.

אותה מגמה באה לידי ביטוי גם בהיעדר כל טקס מעבר המסמן את המעבר מילדות לבגרות. בתעודות הגניזה אין זכר לטקסי בר-מצווה, למרות העיסוק הרב באסטרולוגיה הקשורה לתאריך הלידה והמוזדעות לתאריך הלידה. זאת משום שתהליך ההתבגרות נתפש כתהליך הדרגתי ומורכב השונה מילד לילד. מרגע היוולדו נכנס האדם לתהליך מתמשך של התבגרות, שהוא שונה מאדם לאדם ואינו מתרחש באופן סימולטני או חד-פעמי. לכן, גם ההפרדה בין עולם המבוגרים לעולם הילדים והנערים איננה דרסטית; ולכן גם אין מקום לטקס חד-פעמי המסמן מעבר דרמטי מספּרה אחת של החיים לספּרה אחרת השונה ממנה לחלוטין.

עמדת ההלכה

בתקופה הנדונה כאן נכתבו מונוגרפיות הלכתיות רבות. מטרתן המוצהרת הייתה לעבד ולפרש את החוק המשנאי והתלמודי. ככל פרשנות נתנה גם הספרות ההלכתית שנכתבה בימי-הביניים ביטוי לעמדות, לתפישות, למגמות ולצרכים של תקופתה.

המונוגרפיות ההלכתיות שנכתבו במהלך ימי-הביניים נתפשות במאמר זה כיצירות עצמאיות לכל דבר. כמובן, שמחברי המונוגרפיות, הגאונים וזולתם, ראו והציגו את עצמם כמפרשי החוק התלמודי, אך זו דרכו של כל חוק, שהוא שואף להציג את עצמו כבעל קיום פורמלי על-היסטורי ועל-מקומי, ובמקרה שלפנינו כבעל קיום מקודש ונצחי. גם כאשר הוא נושא עמו תפישה חדשה, שונה ולעתים אף מנוגדת לתפישת החוק הקודמת, יהיה עליו להמשיך ולטעון שהוא משמר את מה שהוא למעשה משנה או מחליף. מחברי המונוגרפיות, בעצם פעולות הסינון, המיון, הבחירה, הארגון והעיצוב מחדש, יצרו למעשה יצירה חדשה לכל דבר. ליצירתם הייתה כמובן זיקה הדוקה לספרות המשנאית והתלמודית, אך אין טקסט שהוא אוטונומי לחלוטין ואינו מכיל השפעות, אזכורים, רמיזות וציטוטים של טקסטים אחרים. דרך נוחה להבנת מעמדם של חיבורי ההלכה מימי-הביניים היא באמצעות הדימוי

הוא יכול לסחור בעצמו במטלטלין בלבד, אך לא בנכסי דלא נייד. מאידך גיסא, אחריות מוסרית חלה על כל נער שהגיע לבשלות נפשית, ללא קשר לגילו הכרונולוגי. או בלשונו של רשב"ח עצמו: "בכל זמן בו ישלים האל יתעלה לאדם את שכלו, חלות עליו המצוות השכליות".

"מצוות שכליות" הן אותן מצוות הנחשבות להגיוניות וניתנות להבנה באמצעות השכל בלבד, כגון ההבחנה בין טוב לרע. פירושו של דבר, כי ייתכן מצב שבו הנער נושא באחריות מוסרית למעשיו כבוגר לכל דבר, אך עדיין נחשב לילד בכל הנוגע לענייני אישות ולענייני מסחר. במקרה שכזה יימצא למעשה הנער במצב לימנילי של "גיל התבגרות".

במבוא שהקדים רשב"ח לספרו הוא מציין, כי המציאות היא שעמדה לנגד עיניו בבואו לכתוב את הספר, וכי מטרתו העיקרית בכתובה הייתה להביא לאנשים "תועלת כללית" ו"רווח מקיף". פירושו של דבר הוא, כי רשב"ח לא ביקש לפתח תאוריות הלכתיות מופשטות. מטרתו בכתובת הספר הייתה לסכם ולהבהיר את החוק על מנת לכוון ולהשפיע על המציאות בימיו. גאון ישיבת סורא לא היה יכול כמובן לחדש או להמציא חוקים על-פי צרכי הזמן והמקום ומחויבותו לחוק התלמודי הייתה מוחלטת, אך אם ננסה לעקוב אחרי כל אותם מקומות בלתי-נהירים, מעורפלים ורבי-משמעות בתלמוד, שבהם ביקש רשב"ח להכריע ואשר אותם ניסה להבהיר, נראה על נקלה כי נטייתו המובהקת הייתה להחמיר עם המתבגרים ולצמצם את זכויותיהם ככל האפשר. כך, למשל, בכל הנוגע לזכות ה"מיאון", העדיף רשב"ח להחיל את הקריטריון הכרונולוגי המחמיר וקבע, כי כל נערה שמלאו לה שתי-עשרה שנים, ללא כל התחשבות במצבה הפיסי או השכלי, נחשבת בעניין זה לבוגרת ולכן איננה רשאית יותר למאן. התחשבות במצב של בשלות גופנית או מנטלית הייתה עשויה להאריך את התקופה, שבמהלכה זכאית הבת למאן ולסרב להינשא למי שנכפה עליה על-ידי אמה או אחיה. בעניין "חליצה", רשב"ח דווקא מתעקש להביא בחשבון גם את הבגרות הגופנית בנוסף לקריטריון הגיל, ואף דורש לבצע בנערה את הבדיקה הגופנית להוכחת בגרותה, בדיקה שהיא קשה ובעייתית מסיבות של צניעות הבת. אילו היה רשב"ח מסתפק בקריטריון הגיל הכרונולוגי בלבד, ניתן היה להאריך את פרק הזמן שבמהלכו הבת זכאית ל"חליצה" ולשחרור מהחובה להינשא לאחי בעלה המת, חובה אשר רשב"ח איננו ממנה לותר עליה.

מעניינת באופן מיוחד היא עמדתו של רשב"ח בכל הנוגע לזכותו של הנער לעסוק במסחר. רשב"ח מודה, כי מלכתחילה נטה לאסור על נערים כל עיסוק במסחר עד הגיעם לגיל עשרים, כלומר זמן רב מאוד אחרי הבגרות הגופנית והנפשית. אולם, אחרי ששב ועיין בסוגיות התלמודיות, חזר בו והסכים להעניק זכויות קניין לכל מי שמלאו לו שתי-עשרה או שלוש-עשרה שנים והוא מסוגל להוכיח את בשלותו הפיסי. כלומר, למעשה כמעט כל נער בגיל זה. לכאורה הפגין בזאת רשב"ח יחס אוהד ומתפשר, כאשר קבע מועד מוקדם יותר שבו יוכלו צעירים להגיע לעצמאות כלכלית, אך למעשה, גם כאן המשיך רשב"ח בקו המחמיר שלו כלפיהם, ופעל בהתאם לנטייה הרווחת בתקופה זו לשלב את הנערים בעולם המסחר והכלכלה מוקדם ככל האפשר, בעודם עדיין תלויים וכפופים למרות המבוגרים.

מספר השנים של יהודה הכהן ראש הסדר שרדו רק חמישה פרגמנטים מקוטעים, ואין בידינו אפשרות להבין את גישתו לגיל ההתבגרות במלואה. אף-על-פי-כן, אפשר על סמך עדויות פנימיות לשחזר את מבנה הספר המקורי. על סמך המבנה ניתן לנסות ולרדת אל בסיס תפישתו של המחבר את גיל ההתבגרות. הספר מורכב משני חלקים עיקריים: האחד מוקדש לזכרים והשני לנקבות. שני החלקים סימטריים לחלוטין, וכל אחד מהם מכיל מספר זהה של פרקים באותם נושאים בדיוק. כל פרק מוקדש לגיל מסוים ולמצוות המחייבות את בני אותו גיל. הפרק הראשון מתחיל ביילוד והפרק האחרון מסיים בבן העשרים. חלוקה זו משקפת תפישה של גדילה או צמיחה הדרגתית, כאשר כל שנה מחייבת מעמד הלכתי חדש ושונה. בתוך השרשרת הצומחת של שנות החיים לא מצוינת חוליה מסוימת כחוליית מעבר בין ילדות לבגרות. בפרק תשע המחבר דן ב"בן יג", אך למרות שהוא עוסק בפרק זה באופן מפורט ביותר בסימני הבגרות הפיסיים, ברור לחלוטין כי אין המדובר בסף מעבר בין ילדות לבגרות, אלא בשנה אחת בין שנים רבות, שמובילה בדרך המתמשכת לקראת הבגרות המלאה. בנוגע לזכויות קניין, יהודה הכהן תמים דעים עם רשב"ח וגם הוא גורס, כי בן יג שנים, שהגיע לבגרות פיסיית מוכחת, יש לו זכויות קניין מלאות ואין למנוע ממנו מלעסוק במסחר עד שימלאו לו עשרים שנה. שני המחברים בני המאה האחת-עשרה נוטים, אם כן, לכלול את הנערים בעולם המסחר והפרנסה מוקדם ככל האפשר.

ר' האי גאון, בן דורם של שני מחברים אלה, לא כתב אמנם ספר מיוחד בענייני בגרות, אך הקדיש לנושא זה פרק נרחב בספרו **ספר המקח והממכר (פתאב אלביוע ואלאשאריה)**. מתוך דבריו בפרק זה עולה, כי גאוניס קודמים, וביניהם ר' סעדיה גאון, נהגו למנוע מנערים ונערות מלעסוק במסחר לפני גיל עשרים. ר' האי גאון מתנגד לגישה זו באופן נחרץ ומתיר לכל נערה ונער שמלאו להם שתי-עשרה ושלוש-עשרה שנים, והגיעו לבגרות פיסיית ושכלית מלאה, לעסוק במסחר. למעשה, הוא אף מרחיק לכת ומתיר זאת לכל מי שמלאו לו שש שנים בלבד, אם הוא מסוגל לעמוד בארבעה תנאים: 1. אם הוא מסוגל להתמקח ("אם יהיה זריו בדרך משא ומתן"); 2. אם יסחור רק במטלטלין; 3. אם עליו לדאוג לפרנסתו (בנקודה זו רה"ג [ר' האי גאון] מגלה גמישות רבה בהתירו לכל ילד, בין שעליו לדאוג לפרנסתו ובין לאו, להשתלב במסחר כחניך על מנת ללמוד את דרכי המסחר בפועל. בהמשך נראה כי גמישות זו משקפת היטב את מציאות החיים בתקופתו של רה"ג; 4. אם אין לו אפוטרופוס. גם בעניין זה גמישותו של רה"ג רבה ביותר, שכן הוא משאיר למעשה את ההכרעה בנדון בידיו של שופט, שיכריע אם נער בגיל זה, שיש לו בכל זאת אפוטרופוס, רשאי לעסוק במסחר או לא. העברת העניין להכרעתו של שופט למעשה מבטלת לחלוטין את התנאי ועוקפת אותו. כך שהתנאי הבסיסי היחיד לעיסוק במסחר כבר בגיל שש הוא הבשלות הנפשית והאינטלקטואלית של הילד. פירושו של דבר, שכל ילד מגיל שש ואילך, שאיננו לוקה בשכלו ובנפשו, יכול לעסוק במסחר. יש לזכור, שגם מבוגרים הלוקים בנפשם ובשכלם אינם רשאים לעסוק במסחר. אנו יכולים לזהות אפוא במאה האחת-עשרה מגמה ברורה להקל ולזרז את הכניסה

למסחר ולהשתיתה על עקרונות מעשיים ביותר. מגמה זו מובנת ביותר נוכח העובדה, שהמסחר היה אמצעי הקיום העיקרי של יהודי המזרח בתקופה זו.

לא כך המצב בכל הנוגע לזכויות משפטיות, כגון הזכות להעיד בפני בית-הדין בכל הנוגע לענייני סחורות ומטלטלין. שני הגאונים, רשב"ח ורה"ג, מתירים רק לאדם העומד בשלושת הקריטריונים, הקונגניטיבי, הכרונולוגי והגופני, להעיד בעניינים אלה. פירושו של דבר, כי ייתכן מצב שבו צעיר העוסק כבר במסחר בפועל לא יוכל להעיד בפני בית-דין בענייני מסחר, משום שטרם מלאו לו שלושה-עשרה שנים או משום שלא הגיע לבגרות גופנית.

בכל הנוגע לתפקידים חברתיים שנשאו עמם מידה של כבוד ויוקרה חברתית, היו הסמכויות ההלכתיות זהירות ומסויגות אף יותר מכך, ולא מיהרו להעניקם לצעירים בני דורם. כך למשל נשאל הרמב"ם, אם רשאי אדם שעבר את גיל העשרים וטרם צימח אף שערה אחת בזקנו לשמש כשליח ציבור. הרמב"ם השיב, כי הוא רשאי לכך מאחר שהוא נחשב ל"סריס חמה", אך מתבגר צעיר (אלשֵׁב אלפֵּאלג) מנוע מלמלא תפקיד יוקרתי זה "עד שימלא זקנו". בעניינים הכרוכים ביוקרה ציבורית, לא די אם כן אף באותן "שתי שערות" ערווה המשמשות בדרך-כלל הוכחה מספקת לבגרותו הגופנית של הנער, אלא יש צורך בזקן עבות ומלא – תנאי אשר ללא ספק דחה מאוד את המועד שבו יכול היה הנער לזכות בתפקיד רב-היוקרה של שליח ציבור.

המגמה להקדים ככל האפשר את הכניסה לעולם המבוגרים התקיימה אפוא אך ורק במישור הכלכלי. בכל הנוגע לזכויות משפטיות, למעמד אישי ולהכרה חברתית, המגמה הנגלית הייתה הפוכה – לדחות ולעכב את ההשתלבות ככל היותר. ראינו, אם כן, כי בכתבים ההלכתיים במאות האחת-עשרה והשתיים-עשרה הסתמנו שתי מגמות, שאינן בהכרח סותרות. מחד גיסא, ניכרת המגמה להקל ולהקדים ככל האפשר את כניסתם של צעירים לעולם המסחר. מאידך גיסא, ניכרים מאמצים ברורים להגביל ולדחות זכויות משפטיות וזכויות הנוגעות לענייני אישות. סף הכניסה לעולם המבוגרים היה עדיין נמוך ביותר בהשוואה למקובל במאה העשרים ואחת. נער או נערה בני שתיים-עשרה או שלושה-עשרה, בוגרים בגופם ובשכלם, נחשבו למבוגרים לכל דבר. אף-על-פי-כן, חציית הסף אל עולם המבוגרים לא אירעה באופן אוטומטי ולא בעקבות אירוע אחד ויחיד. נהפוך הוא, המעבר היה כפוף לשורה ארוכה ומתמשכת של תנאים והגבלות. מכשולים אלה, שהוערמו בדרכו של הצעיר, יצרו ודאי פער של זמן, שאפשר את קיומה של תקופת ביניים של השהיה והתבגרות.

סיכום

כמו בכל חברה אנושית, גם בחברה היהודית בימי-הביניים תחת שלטון האסלאם, לא קיימת חפיפה מושלמת בין המבנים האידיאליים למבנים האקטואליים. במושג "מבנים אידיאליים" הכוונה היא לכל אותם מבנים המתייחסים לאופן שבו מערכת מסוימת סבורה, שתופעה מסוימת, כגון גיל ההתבגרות, אמורה להתרחש; ואילו "מבנים אקטואליים" הם אותם מבנים המתייחסים לאופן שבו התופעה אכן מתרחשת.

על-פי התפישה ההלכתית חיי האדם הם מסע מתמשך אל פסגת חייו, שמתממשת עם הגיעו לבגרות מלאה. קיימת מודעות לשלבים השונים הקודמים לבגרות, וקיימת גם הכרה באפשרות התאורטית לקיומו של שלב לימנלי בין ילדות לבגרות, מאחר שעל-פי תפישה זו לא מגיעים אל כל סוגי הבגרות (מנטלית, פיזית וכרונולוגית) בעת ובעונה אחת. אך שלבים אלה הם טפלים כשלעצמם, וכל חשיבותם נעוצה במידה שבה הם מקדמים את האדם לקראת בגרותו המלאה. מגמת החקיקה היא לבקר ולפקח ככל שרק אפשר על המעבר הרגיש הזה, לשלב את האדם כבר משלבי חייו המוקדמים בהדרגה ובאופן מעשי ויעיל בחיי החברה הבוגרת, ולעקוף עד כמה שאפשר את המשוכה של גיל ההתבגרות או, כפי שהוא מכונה בספרות המוסר, "הנערות". ספרות זו מדגישה את הסכנות שגיל זה טומן בחובו, רואה אותו במונחים של מלכודת ופיתוי ומרבה להזהיר מפניו. גישה זו משתלבת בגישה ההלכתית ואף מחדדת ומביאה אותה לידי קיצוניות מסוימת.

בידיה של החברה היהודית היו הכלים והמנגנונים המתאימים ליישום גישה זו. הבולט שבהם היה מוסד החניכות המסחרית, שאפשר את שילובו של הנער בעול העשייה הכלכלית בצורה הדרגתית תוך השתלבות מלאה בעולם המבוגרים ובליווי צמוד ומבוקר של המשפחה והחברה. תלמידי בית-המדרש מספקים גם הם דוגמא למוסד יעיל לסוציאליזציה מושכלת של מתבגרים, וכך גם נישואים מוקדמים.

אך דומה, שהמבנים האקטואליים פעלו באופן שונה. המתבגרים עצמם לא תמיד נבלעו בתוך מסגרות הסוציאליזציה שיעדה להם החברה. הם כלל לא היו "שקופים" (כהגדרתו של ההיסטוריון פיליפ ארייס [Ariès]). נהפוך הוא, נוכחותם הורגשה היטב והם חוו את חוויית ההתבגרות באותה עוצמה המאפיינת את בני גילם במרוצת הדורות.

לקריאה נוספת:

מנחם בן ששון, **צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם: קירואן 800-1051**, ירושלים 1996.

משה גיל, **ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה**, א-ג, תל-אביב 1983.

משה גיל, **במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים**, א, ד, ירושלים 1997.

שלמה דב גויטיין, **סדרי חינוך מתקופת הגאונים עד בית הרמב"ם**, ירושלים 1965.

דב ירדן (מהדיר), **דיואן שמואל הנגיד 993-1056**, ירושלים 1982.

תרצה מיטשם יורה (עורכת ומהדירה) ומרים פרנקל (מתרגמת), **ספר הבגרות לר' שמואל בן חופני גאון וספר השנים לר' יהודה הכהן ראש הסדר**, ירושלים 1999.

מנחם עקיבא פרידמן, **ריבוי נשים בישראל**, ירושלים 1986.

S.D. Goitein, **A Mediterranean Society, I-VI, Berkeley and Los Angeles 1967-1994.**

Mordechai Akiva Friedman, **Jewish Marriage in Palestine, I-II, Tel-Aviv and New York 1980-1981.**

מקורות האירורים:

תמונות בעמודים 9, 18, 19: ויז'ואל

תמונה בעמוד 13: באדיבות בית התפוצות, ארכיון התצלומים, תל-אביב